

ORBÁN SÁNDOR

A tanyarendszer átalakulásának néhány problémája a felszabadulás után¹

E rövid előadás tárgya akaratlanul is többszörösen kapcsolódik az alkalomhoz. Ugyanis a magyar tanyarendszer átalakításának, pontosabban: felszámolásának elősegítésére vagy inkább megoldására 25 esztendeje (1949-ben) hozták létre az Országos Tanyai Tanácsot.² Nos, az újonnan létrehozott Tanyai Tanács arról alkotta *legelső* határozatát, hogy „megbízta a Kelet európai Tudományos Intézetet a tanyaközpontok kijelölésével kapcsolatos tudományos munkálatok elvégzésével”.³ S ezt, a továbbiakban is nem egy olyan határozat követte, amely érintette a „kapcsolatos tudományos munkálatokat”, míg nem arról olvashatunk, hogy a Tanyai Tanács az Intézet „közigazgatási osztályának a tanyaközpontok kijelölése terén végzett értékes munkáját megköszöni”.

Az előadásnak mégsem aktualizálás a célja a mindenkori tudomány és a mindenkori gyakorlat — akkor nem kevesebb, mint az ország települési és közigazgatási térképének átalakítását szándékoló gyakorlat — egymásrataltságáról. Annál inkább sem lehet ez feladata; mivel előd-intézetünk munkatársainak e megbízás alapján végzett munkája sem ismert eléggé, és még kevésbé bírálható el e munkálatok tényleges hatása a szándékolt tanyafelszámolás gyakorlatára. Tehát nem az időbeli egybeesés az előadás apropója és éppen így, nem is a tanyakérdésben újra fellángolt vita kínálja az alkalmat arra. E vállalkozás nem több, mint a felszámolási kísérlet egy viharos szakaszának ismertetése és néhány tanulságának kommentálása.

Ha a korábbi tanyatörténet mai vallatóinak nem kis bátorságát a nagy elődökre (Györffy István és Szabó István nevére) emlékeztetve jelezhetnénk, a legújabb kor tanyaproblémáinak kutatóját olyan óriás, mint Erdei Ferenc és aztán még sok-sok más által szélesre taposott út menetelőjének lehetne hinni. Könnyen azt gondolhatnók, hogy mert az utolsó 50 esztendőben szinte központi, állami ügy lett a tanya, valamint az arról szóló információk gyűjtése, a kutató, bárhova is tekint, kitűnő és főleg kompakt források tömegét vizsgálhatja. Mi több, amire nem mindig nyújt módot a történelem: a tanyáról vallott egyes koncepciók ál-

¹ Az MTA Történettudományi Intézete fennállásának 25. évfordulója alkalmából, 1974. nov. 21—22-én rendezett tudományos ülészen elhangzott előadás, néhány szöveges és számszerű adattal, valamint forráshivatkozásokkal ellátott változata. Az előadás egyszersmind vázlata vagy problematikája egy nagyobb tanulmánynak, amely az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke mellett megalakult tanyatörténeti munkaközösség számára készül. A szerző ezúttal is köszönetet mond a munkaközösségtől kapott támogatásért.

² 630/1949. Korm. sz. rendelet a tanyás települések korszerű kialakításáról. Magyar Közlöny, 1949. febr. 12.

³ Országos Tanyai Tanács 1, valamint a továbbiakban 46. sz. határozata. I. d. Békés megyei Levéltár (továbbiakban: BLt.) Tanya-csomag.

lami rangú gyakorlati kipróbálása, s ugyanakkor e próba kritikus felülvizsgálata is a szeme előtt zajlott. Ami a források bőségével járó előny feltételezését illeti, ez a bőség egyszermind egy emberileg alig áttekinthető sokféleséget, zűrzavart is jelent.⁴ Éppen ezért, valamint az egyidejű fokozott tendenciózusság folytán, a teljesség helyett könnyen csak a rész, vagy éppen a durva séma mutathatja magát, Elég ezzel kapcsolatban csupán az olyan módszeresen készített számszerű adatbázisok erősen problematikus voltára hivatkozni, mint a 10 évenként megejtett népszámlálások külterületi anyaga, Önmagában való fölhasználása aligha járhat megbízható eredményekkel, mivel nemcsak a tanyát nem különíti el a többi külterületi lakott helytől, hanem azért is, mert a külterület határa maga is állandóan változott és a népszámláláskor jelenlévő téli (január 1-i) lélekszám, és annak összetétele sem tükrözte a munkásabb évszakok állandóbb népességi helyzetét.⁵

Ami pedig a tanyáról megfogalmazott koncepciókat, vagy azok közül az egyiknek vagy a másiknak a gyakorlati próbáját, majd a próba felülvizsgálását illeti, e problémánál inkább érdemes elidőzni, mert itt érkezünk el a tulajdonképpeni tárgyunkhoz.

Sem a tanya történetileg kialakult fogalmának, sem tömegének vagy térbeli kiterjedtségének vizsgálata nem lehet az előadás dolga. Néhány adat- és számszerű utalás azonban elkerülhetetlenül szükséges annak jellemzésére, hogy az Országos Tanyai Tanács mire jutott a tanyák felszámolásának kísérletével, illetve az azt szolgáló *tanyaközpontosítással*. Az akciót elindító alaprendeletből világosan kiderül, hogy a tanyai lakosság helyzetének megjavítására „a népi demokrácia államhatalma a tanyaközpontok kialakítását és tervszerű fejlesztését *elsőrendű és sürgős* kormányzati feladatnak tartja”.⁶ Mindez tehát, a települési adottságoknak megfelelően, elsősorban a szűkebb értelemben vett tanyás vidékekre: a 7 alföldi megyére terjedt ki. A tervezett 242 tanyaközpontból mintegy 200 létesült volna az Alföldnek másfélmillió holdnyi területén, közvetlenül érintve a külterületi lakosság 300—350 ezres tömegét.⁷ Bár a külterületi építkezést és fejlesztést tilalmazó intézkedésekkel egyidejűleg hatalmas lépéseket tettek és nem kis igazgatási, pénzügyi, valamint műszaki apparátust mozgattak meg a tanyaközpontnak szánt belterületek kialakítására és a szórványok lakosságának beköltöztetésére, mégis alig több, mint 100 tanyaközpont, illetve község létrejötté lett az eredmény. És ez sem mind vált be. „A betelepülés — írta utólag az Országos Tanyai Tanács akkori elnöke: Erdei Ferenc — korántsem öltött akkora méreteket, mint amekkora a várakozás volt. Egyes helyeken meg sem indult, más helyeken megindult ugyan, de azután megakadt, és a megszervezett új községek egy része is életképtelenné bizonyult.”⁸

Ha az Alföld *külterületi* népességének egészét vizsgáljuk, nem kétséges, annak csökkenési üteme az 1949-et követő évtizedekben jóval meghaladta az ország más, alapvetően mezőgazdasági jellegű helységeinek lakosságában, vagy akár ál-

⁴ A tanyás megyékben elfekvő levéltári anyagnak szinte valamennyi fondjában (közigazgatási, földhivatali, mezőgazdasági, műszaki-, építésügyi, terv- és pénzügyi, közoktatási, közegészségügyi, stb.) föllelhetők tanyai vonatkozású iratok, amelyeknek kutatását külön is nehezíti a felszabadulást követő esztendőik irattermelésének és megőrzésének kezdetleges és többször átalakuló mechanizmusa.

⁵ Ld. pl. 1930. évi népszámlálás II. rész Általános jelentés. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 86. köt. Bp. 1934.

⁶ 1300/1949. Korm. sz. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról. Magyar Közlöny 1949. febr. 12.

⁷ Országos Tanyai Tanács jegyzéke, valamint 25. sz. határozata Ld. uo.

⁸ Erdei Ferenc: Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás. Gondolat, 1974. 464.

talában a mezőgazdasági népességben bekövetkezett apadást. Nemkülömben feltűnik e csökkenés a külterületi lakosság korábban tapasztalható növekedéséhez képest. Ha azonban azt vesszük összehasonlítási alapul, hogy a dombvidéki (dunántúli és északi) külterületi lakott helyeket lényegesen mérsékeltbben érintő felszámolási intézkedések ellenére, azok lakossága egyidejűleg jobban, valamivel a *korábbi fele alá* csökkent, akkor már nem mondhatjuk ugyanezt. Az alföldi külterületi lakott helyek (tehát nem a lakosság, hanem a települések!) 1949—1970 közötti egyötöddel történt visszaszorulása úgyszintén óv a csökkenés túlbecsülésétől. Különösen kitűnik ez akkor, ha még azt is számításba vesszük, hogy egyrészt a külterületi lakott helyek és népességük csökkenését sem követte minden egyes esetben megközelítő nagyságú tényleges lakosságmozgás, mivel a tanyaközpontosítás, illetve községezés során többször is előfordult, hogy nem történt más, mint egyszerűen belterületté lett az, ami korábban külterületnek számított. Másrészt a valóságos lakosságmozgás, amely többnyire elvándorlást jelentett, nem a kis tanyaszórványokat, hanem elsősorban az ezres nagyságrendű külterületi lakott helyeket érintette.⁹

Aligha tévedünk tehát, ha a tanyai népesség valóságos csökkenését nagyjából egy szintre tesszük az ország általános iparosítása és az urbanizálódás hatásából egyébként is adódó elvándorlás arányával, persze tudva, hogy ez részben a különböző „serkentő” (tiltó és támogató) rendszabályok árán történt, Utóbbiaknak azonban valójában másodlagos jelentőségük volt, mert az elvándorlás nemcsak ütemét, de *kiváltó okait és célját* tekintve sem különbözött alapvetően a többi régió agrárnépességétől. Előbbiek mellett, más oldalról is ezt látszik bizonyítani az alföldi külterületi népesség 1949—1960 közötti csökkenésének ama sajátossága, hogy az a városok, mindenekelőtt az iparosodó városok vonzáskörében nagyobb volt, mint másutt. Nem véletlen tehát, ha a kedvező természetes szaporulat mellett is úgy fogyott a Duna—Tisza köze és a Tiszántúl kevésbé iparosított régióinak külterületi lakossága (Szolnok, Békés, Pest és Bács megyékben átlag 40—40 ezerrel), hogy közben nőtt a Budapest felé gravitáló területeken és a felső Tisza-vidéken a népesség abszolút száma.

Adódik a következtetés: ha a tanyakérdés megoldásának útját egy a tanyák körét messze meghaladó általánosabb gazdasági-társadalmi átalakulás: az iparosítás és a hozzákapcsolódó városi irányú elvándorlás nyitotta, majd gyorsította meg, úgy még inkább világossá válik, hogy a tanyai helyzet elmaradottsága nem önmagában való: nem egyszerűen *csak* a tanyarendszer fennállásának következménye, hanem elsősorban az általános gazdasági és szociális elmaradottság velejárója. Erdei Ferenc érdeme, hogy a települési és gazdálkodási rendszer-centrikus tanyatörténeti kutatásba *ezt* a helyes szempontot bevitte. Mindez még akkor is helytálló, ha a tanya és város organikus egységéről vallott korábbi nézetét abban az értelemben kitérítette a történelmi gyakorlat, hogy a tanyák népe az elmúlt évtizedekben nemcsak, vagy többnyire nem elsősorban a közvetlen anyaváros felé vonult. Hiszen ebben az összefüggésben az a lényeges, hogy a tanya—város alternatívában előbbi népességének egy része átugrotta a harmadik lehetőséget, a közbülső fokot: a kialakítandó tanyaközpontot, a faluszerű községet.

Valójában ezek után vetődik fel a kérdés, hogy akkor miért is kellett 1949-től állami rendszabályokkal (a tiltás és a támogatás eszközeivel) erőltetni ezt a mondhatni: az Alföldön történetileg anorganikus közbülső fokot: a tanyaközpont-

⁹ Takács József: A magyar tanyák — külterületek népessége és társadalmi viszonyainak alakulása. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei 83. sz. (Táblázatok).

tot, a községet. Aligha kimerítő a válasz, amely csupán a voluntarizmusnak e területen való érvényesülésére hivatkozik. Közelebb juthatunk a valósághoz, ha megvizsgáljuk azokat a konkrét történelmi előzményeket és feltételeket, amelyek nyomán felvetődhetett és átmenetileg állami gyakorlattá rangosodhatott a tanya-központosítás, a községezés.

Ha a tőlünk nyugatra fellelhető hasonló, de nem azonos farmos települések, a mezőgazdaság századunkban egyre dinamikusabbá váló tőkés fejlődése során, éppen a fokozott birtok- és üzemi koncentráció folytán, területileg még ritkábbá és izoláltabbá váltak, nálunk — nem szólva most egyéb tényezőkről — a fokozódó elaprózódás, a tanyaéknak, itt-ott a tanyai településeknek is bizonyos sűrűsödését eredményezte. Bár ennek az aprózódásnak az örökösödési joggal és a lelassult elvándorlással kapcsolatos okai, valamint egyéb körülményei jól ismertek, mégis két olyan tényezőt külön is érdemes jelezni, mellyel a polgári tanya-irodalom és statisztika, éppen a két világháború között összefüggésbe hozta a tanyaésodás és a tanyai népesség növekedését.¹⁰ Egyik: a Nagyatádi-féle „földreform” nyomán bekövetkezett — területileg ugyan nem, de számban jelentős — parcellázás. Másik pedig az ipari-közlekedési népesség bizonyos elemeinek kihúzódása az elégtelen városi (főleg lakás-) fejlődés folytán. Ilyképpen tehát a tőkés fejlődéssel a tanyán éppen úgy kialakult a várossal való szembenállás társadalmi bázisa, mint falun. A tanya és város organikus egysége így egyszersmind a szociális ellentétek bizonyos kerete is volt. Ennek az ellentétnek olyanok is részesei voltak a tanya oldalán, akiknek birtokosi státusa és életvitele (városi lakással) legfeljebb bizonyos paraszti agrárius célkitűzéseket engedett meg (pl. adózás, kommunális fejlesztés, önállóbb közigazgatás, kulturális és egészségügyi intézmények stb. dolgában) a tanyaék javára.

Az ellentétek szociális élet tompítandó, a központi kormányzervektől az egykori reakciós mezőgazdasági kamaráig, szívesen tették meg a tanyaproblémát minden bajok forrásának és maguk is „áldatlan” állapotnak mondták, hogy a szaporodó „pirosfedelű, de fehérlelkületű kis házikók... nem tudnak egy új faluvá összeverődni”.¹¹ S mintegy a megoldást hivatalos útra terelve, egy sor tanyán vagy tanyacsoportban közigazgatási, postai kirendeltséget, iskolát stb. hoztak létre, néhány helyet pedig községgé is alakítottak (pl. Bugacmonostor, Lakitelek). Mindez elkerülhetetlen volt, mert — mint olvashatjuk egy javaslatból — az „elszakadási törekvések ama remény csendesítette el, hogy komoly lépések történnek a tanyaekérés megoldása irányában, s e reménység teljesületlensége e mozgalmat újra felszithatja”.¹² Ám a rövidlátó konzervatívok még ezt a többnyire csak ígérető irányzatot is ellenezték, mert ha komolyan veszik, az ilyen megoldások is anyagi fedezetet igényelnek és nagyban gyengítik a várost. Az ilyen tanyamentő-akciókat, természetesen más alapokon, elutasították a valóságos társadalmi progresszió hívei is.

Csak hogy a felszabadulás, a földreform nyomán, persze más feltételek között, ismét tovább gyarapodott a tanyaék száma. Ha a volt — főleg dunántúli — uradalmi majorok és falvak újgazdái a tegnapi majorság többnyire átalakított épületeiben maradtak, vagy — és a gazdai rangot ez fejezte ki jobban — a közsé-

¹⁰ Thirring Lajos: Alföldi városaink bel- és külterületi lélekszámának alakulása. Statisztikai Szemle, 1933. 11. sz. 854—855.

¹¹ A községek I. és II. Országos Kongresszusa (1928. márc. 3—4., 1913. dec. 16—17.) Bp. 1934. 59.

¹² Bács-Kiskun megyei Levéltár. Kecskemét város polgármesteri iratok 31/1949. Javaslat az 1929. dec. 10-i kisgyűléshez.

gek kibővített belterületen kapott házhelyeken építkeztek, a tanyavilág újjgazdái gyakorta a határban szóróvásznyerűen, létesítettek, többnyire igen kezdetleges lakóházakat. Nemcsak azért, mert a tanyaépítés e régióban külsőleg is inkább megfelelt a gazdasági státusnak, de azért is, mert a juttatott földterület is (különösen, ha a földreform folytán felosztott gazdagparaszti birtokból keletkezett) gyakorta egyetlen tagból állott és a lakóhely, valamint a gazdálkodás színterének egysége alapján egyszersmind ez mutatkozott racionálisnak. A különböző források mintegy 70—75 ezerre teszik az 1945—1949 között újonnan épített tanyák számát, amely lélekszámban természetesen ennek a többszörösét jelentette. Igen-igen kevésnek adatott, hogy a tanya mellett még városban is házépítéshez kezdjen. Nem is szólva arról, hogy a beépítésre váró földreformos házhelyek egy része is a tanyavilágban került kiosztásra. Nem utolsósorban ebben az összefüggésben sem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a földjuttatásban nem részesült vagy csak éppen házhelyet kapott nincstelen (cseléd, napszámos, kubikus stb.) agrárnépesség is az Alföldön helyezkedett el nagyobb tömegben, mely nagyobb arány egyszersmind társult a 25 holdon felüli parasztgazdaságok országost meghaladó súlyával.¹³ Mindez ugyanis óhatatlanul bizonyos szociális motivációt nyújtott a tanyakérdés újabb megközelítéséhez.

Az előbbiekből kitetszik, hogy az alföldi parasztság struktúraváltozása a földreform utáni években azok arányát gyarapította, akik *csak* a tanyán voltak érdekelve, vagy legalábbis közvetlenül (lakóház, házhely által) nem kötődtek a városhoz, vagy pedig közömbösebbek voltak abból a szempontból, hogy szívesen oda-kötődtek volna, ahol éppen kedvező munkaalkalmat, esetleg egy kis földcsékét, állandó hajlékot kaphattak vagy építhettek volna. Ha ehhez még figyelembe vesszük, hogy a negyvenes évek végére a tanyai birtokos parasztság árukapcsolata is jelentősen meglazult az anyavárossal, lényegében az akkori gazdasági helyzetből és a gazdaságpolitikából következő legfontosabb tényezőre is utalunk. Legföljebb azt tehetnénk még hozzá, hogy különböző okokból, a birtokos paraszti rétegeknél észrevehetően megnőtt a várostól, a városi kontroll alól való szabadulás szándéka is. E láthatóan különböző, de nagyon is materiális érdekeknek az eredője tehát semmiképpen sem az anyavárosok irányába mutatott. De nem is teljesen az ellenkező irányban, legalábbis abban az értelemben nem, hogy mintha a tanyai viszonyokban a status quot fenn kívánták volna tartani. A hatalmi és a politikai viszonyokban végbement átalakulás nyomán, azon felbátorodva, éppen hogy változást, gyors javulást várt helyzetén a tanyai lakosság többségét jelentő szegény- és dolgozó parasztság. Mindezt, különösen az előbbi réteg, akár a gazdagparasztság rovására is érvényesíteni kívánta.

Kezdetben azonban a népi demokratikus kormányzattól sem tellett többre, mint a tanyakérdés megoldásának elősegítésére régtől várt és többnyire csak ígért intézmények lehetőség szerinti kiépítésére. Bár a nagyhatárú városok még a felszabadulás után is ellene voltak a külterületeken jelentkező „elszakadási és önálló-lósulási törekvéseknek” és nemigen kívántak tovább lépni a közigazgatási és kirendeltségekkel kombinált tanyaközpontok létesítésén¹⁴, mégis a kormányzat „a felszabadulás előtti időkben felmerülő igényeknek és kérelmeknek alapján kb. 120 külterületi lakott helyet alakított önálló községgé”.¹⁵ Nem is szólva arról, hogy

¹³ Ld. Orbán Sándor: Két agrárforradalom Magyarországon 1945—1961. Demokratikus és szocialista agrárátalakulás. Bp. Akadémiai Kiadó. 1972. 40—41 és 44.

¹⁴ Összefoglaló a Kecskeméten, 1947. évi ápr. hó 18—19-én tartott tanyai igazgatási értekezletről. Ld. Csongrád megyei Levéltár, Makó város polgármesteri iratok. 1815/1949.

¹⁵ A tanyarendszer kialakulása c. hivatalos összeállítás BLt. uo.

közben a kirendeltségek egész sorát engedélyezte, továbbá iskolákat, közegészségügyi és más intézményeket hozott létre. E lépések teljes mértékben összhangban, sőt ütemüket tekintve még lemaradásban is voltak a tanyai paraszti tömegek követeléseivel. Aligha állítható tehát, hogy a népi demokratikus kormányzat alapok nélkül jutott volna el 1948/49 fordulójára ahhoz a következtetéshez, hogy tovább lehetne menni ezen az úton egy általánosabb tanyaközpontosítás, községesítés irányában.

Csakhowy közben ennek a továbbmenetelnek nagyban megváltoztak a konkrét feltételei. Ez a változás döntően a mezőgazdaság szocialista átalakításának napirendre kerültében és megvalósításában állott. Mindez felvetette a toldozgató-foldozgató megoldások elégtelenségét és egyenesen megkérdőjelezte a tanya-rendszer sorsát. „Az a felfogás vált akkor uralkodóvá — írta később Erdei Ferenc —, hogy a tanyák útjában állanak a termelőszövetkezetek szervezésének, tehát rajta kell lenni, hogy a tanyák lakói belátható időn belül zárt településekbe tömörüljenek össze, s ezt a tanyaközpontok, új falvak kijelölése, házhelyek juttatása és az építkezés támogatása révén kell elérni.”¹⁶

E felfogásnak ezúttal két lényeges momentuma emelendő ki: a *termelőszövetkezetek szervezése* és a *tanyaközpontokba való beköltözés*. Láthatóan mindkettő nemcsak egyszerűen érintette a tanyai parasztságot, de egyenesen feltételezte annak elhatározását és cselekvő részvételét a végrehajtásban is. Más szóval ez azt jelentette, hogy a tanyai parasztságnak szinte egyszerre két olyan alapvető életformaváltást kellett volna vállalnia, mint a gazdálkodás hagyományos egyéni formájának, valamint a többségében megszokott lakhelyének megváltoztatását új formációra, illetve településre. Ismeretes, előbbi feltételei jócskán halmozódtak nemcsak a termelési viszonyok és a termelőerők tárgyilag adott szférájában, de az alföldi tanyás megyék (most ezekről van szó!) agrárszegénységének tudatában is. Miként az utóbbi rétegből sokan készek voltak arra is, hogy akár tanyaközpontba, akár máshova telepedjenek, ha arra lehetőséget és anyagi támogatást kapnak. Különösen jól látható ez a termelőszövetkezetbe lépett, vagy az állami gazdaságnál munkát vállalók esetében, akik — mint olvashatjuk a Tanyai Tanács egyik beszámolójából — „általában a tanyaközpontokba való beköltözés mellett vannak”.¹⁷ Ám ugyanonnan az is kiderül, hogy mindezek egyszersmind „házhelyek juttatását, építési kölcsönt kérnek a beköltözéshez”. Nem egy nagykunsági város tanyavilágában és másutt is csakhamar kibontakozott a változások eredménye, mely együtt az Alföld polarizáltabb paraszti rétegződéséből következett merész elvárásokkal, átmenetileg nem kis illúziókat táplált a kettős váltás könnyű végrehajthatóságáról.¹⁸

Hogy e folyamat aztán mégsem gyorsult tovább és nem vált általánossá — ma már nem kell külön hangsúlyozni —, abban aligha tehető meg bűnbaknak a tanyai parasztság maradisága. Érdemes viszont az okok közül számba venni azokat, amelyek éppen ellenében hatottak e kívánt folyamatnak, különösképpen a parasztság tanyaközpontokba való húzódásának. Mindenekelőtt arra kell felhívni a figyelmet, hogy a tanya-rendszer felszámolásának objektív feltételeit elvben kétségkívül megkönnyítő szocialista átalakulás egy olyan gazdaságpolitika keretében került napirendre, amely egyszersmind, különösen az ötvenes évek elejére, több

¹⁶ Erdei Ferenc: i. m. 464.

¹⁷ Országos Tanyai Tanács 73. sz. határozata Ld. BLt. uo.

¹⁸ Ld. ezzel kapcsolatban Erdei Ferenc 1951. évi akadémiai székfoglaló előadását. i. m.

elemében is nehéz helyzetet teremtett a mezőgazdaság, kiváltképpen a parasztgazdaságok számára. (Ezekről a gazdaságpolitikai elemekről, eszközökről: árról, adózásról, adminisztratív módszerekről, már másutt alkalom volt szólni és írni.)

Ez a helyzet nemcsak a gazdagparaszság, de átmenetileg a parasztság más birtokos rétegei számára is megváltoztatta azt a terepet, amelyen korábban közigazgatási kirendeltségeket, tanyaközpontokat és önálló községeket kívántak. Nem is szólva arról, hogy időközben az utóbbiak jelentése is megváltozott a számukra: most már nem azok jöttek volna helybe, de nekik kellett volna azokhoz költözni. A birtokos parasztok, bár az agrárszegénység után most rajtuk volt a sor, nem igen vállalták ezt. „Általában nem költöznek be a kijelölt tanyaközpontokba, csak mintegy 5—10% igényel házhelyet” — olvashatjuk az imént hivatkozott beszámolóiból.¹⁹ Gazdaságaikat nemcsak kivonni szeretnék volna mindenféle közigazgatási kontroll alól, de többnyire izolálni és összeszűkíteni is a közvetlenebb tanyaudvar körül. Annál is inkább, mert ugyanakkor a különböző korlátozások folytán, a kettős (tanyai és városi) lakás lehetősége is veszélybe került, vagy éppen meg is szűnt. Részint ezért is, részint pedig azért, mert a külterületi építkezést (sőt felújítást is) tilalmazó kormányrendelet sem csak pozitív irányban hatott, fokozottan fontos lett számukra a tanya. Még ha a hajlandóság egyébként meg is lett volna az egyes birtokos paraszti rétegekben, a jelzett gazdasági körülmények akkor is korlátozták volna abban, hogy a kijelölt tanyaközpontban, községben házhelyvásárláshoz és a házépítéshez kezdjenek.²⁰

Az imént említett gazdaságpolitikai keretben nemcsak a mezőgazdaság termelőerői, a termelés fejlesztésére és azon belül a parasztgazdaságok támogatására nem tellett a központi erőforrásokból a szükséges mértékben, de még kevésbé futotta a településfejlesztésre, különösen a vidék kommunális és magánépítkezéseinek felkarolására. Bár némely írások elbogatellizálják a tanyaközpontok, községek fejlesztésével kapcsolatos központi pénz-, anyag- és munkaerőkapacitás problémáit, mégsem lehet eltekinteni azok kihatásától. Mivel nemcsak a tanyaközpontokra tervezett beruházási összegek, de maguk a tényleges kivitelezések, építkezések sem ellenőrizhetők számszerűen, csupán általában jelezhetjük a fejlesztési terv és a fedezet közötti kiáltó feszültséget. Már a kezdetkor, 1949-ben kiderült, hogy sem központilag, sem helyben nem tudtak költségvetési alapot teremteni még az olyan elemi feladatok megvalósítására sem, mint a tanyaközponti község-háza-építések.²¹ S bár, hol arról olvashatunk, hogy 50 ezer beköltözőnek, hol hogy a tanyai lakosság közel 75%-ának gondoskodnak majd hosszabb távon építési hitelről, mégis már 1949-ben úgy indult ez az akció, hogy a bonyolító szerv „a tanyaközpontokban lakóházépítési kölcsönt, fedezet hiányában ez évben nem folyósít” és 1950-re is mindössze 360 esetre irányoztak elő lakóházépítési hitelt.²² Ugyanakkor aligha kell mondani, hogy az 5—10, maximum 15 ezer forintos hitelösszegek (30%-os kamattal), különösen ha a folyvást emelkedő építőanyag-árakat is figyelembe vesszük, elégtelennek tűnnek egy lakóház felépítéséhez. Mégis a jogosultak körét is szűkítik, egyszersmind kimondják, hogy a hiteligenyélőknek mindössze 40%-a lehet egyénileg gazdálkodó paraszt.²³

¹⁹ Országos Tanyai Tanács 73. sz. határozata Ld. BLt. uo.

²⁰ Ld. ezzel kapcsolatban A tanyarendszer kialakulása c. hivatalos összeállítást. BLt. uo.

²¹ Országos Tanyai Tanács 50. sz. határozata (uo.) szerint: „a Belügyminisztérium község-háza-építésre 1949. évben hitelt nem biztosított”. A helyi fedezet teljes hiányáról ld. a Szolnok megyei városok 1949. ápr. 1-i jelentéseit Szolnok megyei Levéltár. Alispáni iratok 3030/1949.

²² Országos Tanyai Tanács 50. és 65. sz. határozata BLt. uo.

²³ Országos Tanyai Tanács 73. sz. határozata, valamint a Népgazdasági Tanács 106/7/1950. sz. határozata a tanyarendezésről, BLt. uo.

Azok az elképzelések, hogy a községi rangra emelt tanyaközpontok intézményeik által majd vonzást gyakorolnak a tanyaszórványok lakóira, sajnos nem realizálódtak. Ha még 1949-ben arról hoztak elvi döntést, hogy a „minimális keret, ami a községi élet megindításához elengedhetetlenül szükséges”, nem jelenthet kevesebbet, mint község-házát, iskolát és egészségügyi szobát, jegyzői, tanítói és orvosi lakással, postát telefonnal, továbbá bekötő utat, kutat és rendőrséget, 1950-ben már ebből a minimumból kimaradt az iskola, az egészségház, a rendőrség és az összes járulékos lakás.²⁴ A másodrendű tanyaközpontokba pedig még ennyit sem, hanem csupán kutat, bekötő utat és telefont terveztek. Közülük 81-ről végül azt is kimondták, hogy „közintézményt nem kapnak, magánkezdeményezésből lehet építkezni”.²⁵ Egyáltalán nem véletlen, ha a kis területi egységek korszerűtlenségére hivatkozva, 1951-re mintegy felét visszavonják az eredeti tanyaközpont-kijelöléseknek.²⁶ Ha nem is szólnak a visszavonás alapvetően metariális okairól, mégis tudomásul veszik, hogy nem tartható tovább a felfogás, miszerint a tanyák felszámolása feltételét képezi a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. „A gyakorlati példák azt mutatják — olvashatjuk —, hogy a tanyarendszer teljes megszűntetésének előfeltételét a tömeges kollektívizálás teremti meg.”²⁷

1952/53-ra nemcsak a tanyaközpontok fejlesztése marad el, de megszűnik maga az Országos Tanyai Tanács is. Közben pedig a tanyák mobil eleme, ha éppen a mezőgazdaság szocialista szektorába nem lépett át: *ki*, mert a nincstelen sorból szabadulni és önálló hajlékot emelni nem tud, *ki*, mert a gazdaságát adja fel vagy a paraszti sorsot váltja fel, hogy a helyette akkor bőven kínálkozó és vonzóbb városi munkát keressen magának, ingázik vagy végleg elvándorol a tanyáról.

Íme tehát, a *tanya és a város közötti fokozat*: a tanyaközpont, vagy község, eltekintve kevés kivételtől, valóban nem vált általánossá. A tanyai népesség mozgása ehelyett beleoldódott egy országos, általánosabb és organikus mobilizációba, mintegy kemény tapasztalatok árán jelezve azt az utat, amely a rosszlelkű tanyakérdés megoldásához vezet és a tanyarendszer átalakítását meggyorsítja. Közben az is bebizonyult, hogy a tanyarendszer nem feltétlen akadály a mezőgazdaság szocialista átszervezésének. Ha az iménti mobilizáció kívülről adott lökést a tanyarendszer felbomlásához, a szocialista átalakulás belülről hat egy ugyancsak organikusabb átalakulás irányába, akkor is, amikor akár *emberközpontú* szemlélet alapján számolja fel, vagy akár a munkaerő megkötéséért kíméli meg, vagy akár bizonyos speciális kultúrák körzetében alacsonyabb szövetkezeti formába szervezi, vagy akár, mint nélkülözhetetlen háttáji áruterelő faktort tartja fenn a tanyát.²⁸

Sommáztuként még annyit: ha van még tanyakérdés — és itt mégis akaratlanul bele kell szólni a tanya-vitába —, arra talán azokkal együtt lehetne a választ megadni, akik úgy tartják, hogy bármily valóságosnak látszik is a technikai vagy szociális elmaradottság vagy az iskolázás hiánya, az *nem külön önmagában* való tanyai probléma. Hiszen miként a város sem egyformán osztja a civilizáció, a kultúra áldásait, a vidék, a tanya sem egyként rekeszt ki mindenkit abból!

²⁴ Országos Tanyai Tanács 30. és 73. sz. határozata. BLt. uo.

²⁵ Országos Tanyai Tanács 93. sz. határozata. BLt. uo.

²⁶ Uo., továbbá ld. A tanyarendszer kialakulása c. összeállítást, BLt. uo.

²⁷ A tanyarendszer kialakulása c. összeállítás BLt. uo.

²⁸ Erről bővebben ld. *Romány Pál*: A tanyarendszer ma. Bp. Kossuth Könyvkiadó. 1973.